

-DE 'R' VAN *RECIPE*: POTJESLATIJN IN DE FARMACIE-

De werkgroep 'Medisch Latijn' van het Trefpunt Medische Geschiedenis Nederland bestaat vijf jaar en bij die gelegenheid werd een symposium georganiseerd, waarbij van iedere deelnemer een bijdrage werd verwacht. Als apotheker van het gezelschap koos ik voor het onderwerp 'potjeslatijn'.¹ Bij de speurtocht naar de oorsprong van dit begrip kwam ik al snel uit op een stuk van Gerard Bartelink in *Amphora* XXIV.3 (juni 2005). Het zal circa 1963 zijn geweest dat hij mijn leraar Grieks was op het Carmellyceum in Oldenzaal. Ik – inmiddels abonnee – wist niet dat hij nog regelmatig voor *Amphora* schrijft. Heel bijzonder dat ik van dochter Marie-Louise een kopie van Bartelinks artikel ontving.

Oorspronkelijk zal de term 'potjeslatijn' zijn afgeleid van de Latijnse tekst op de farmaceutische potten. De daarbij gebruikte afkortingen, ook te vinden in de recepten, hadden een voor leken onbegrijpelijke vaktaal als resultaat. De eerste bekende vermelding van de term 'potjeslatijn' komt van Arend Fokke Simonsz., die in zijn *Proeve van een ironiesch-comiesch woordenboek* (Amsterdam, 1797, pag. 143) schreef: "Beide deze hier opgegeeven Recepten zullen wij in onze moedertaal hieronder plaatsn, en wel om twee zeer gewigtige redenen. De eerste daar van is, dat niet elk het Potjens-Latijn magtig is." Hierna volgen de redenen: ten eerste dat men graag wil weten wat men slikt, ten tweede dat men veel geld uitspaart door de recepten zelf te maken. Fokke was een satiricus, dit recept staat onder het lemma 'Hoogmoed'. Uit dit citaat is nog niet direct te concluderen dat het per se een slecht soort Latijn is. Ook dit citaat uit 1826 duidt daar niet op: "De pharmacopea Belgica, die, zoo als een ieder weet, in eene soort van potjes latijn was opgesteld, is nu eindelijk tot groot gemak der apothekers in het Nederlandsch vertaald."² Al snel wordt de term ook gebruikt om er slecht Latijn mee aan te geven, en Bartelink geeft als sprekend voorbeeld een citaat uit Nicolaas Beets' *Camera Obscura* (1839): "Dat, zei Barend, is nou eigenlijk de effectieve mimosa nolus me tangere! Hou op met je potjeslatijn! Riep Kegge uit." (Bedoeld is: *noli me tangere*, kruidje-roer-mij-niet.)

de farmacopee

De rol van het Latijn in de farmacie is het onderwerp van dit artikel. Daarvoor is het nodig om in te gaan op de *Farmacopee* (Latijnse titel: *Pharmacopoea*), de 'bijbel' voor de apotheker. De *Farmacopee* was (en is) een officieel handboek met beschrijvingen en eisen voor grondstoffen (*simplicia*) en de geneesmiddelen – middels recepten – die hiermee worden gemaakt (de *composita*).

De geschiedenis van de farmacopees is een spiegel van de geschiedenis. Tot de Franse tijd had in de Nederlanden elke zichzelf respecterende stad een eigen farmacopee, waarbij in eerste instantie de stadsdoctoren verantwoordelijk waren voor de inhoud. Onder Franse invloed kwam in 1805 de *Pharmacopoea Batava* uit (vertaling 1807, *Bataafsche Apotheek*), geldig voor de Noordelijke Nederlanden. Na het vertrek van de Fransen bleef deze farmacopee ook na 1815 geldig, nu voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (dus inclusief België en Luxemburg). Vervolgens kwam in 1823 voor hetzelfde koninkrijk de *Pharmacopoea Belgica* uit, waarvan in 1826 een Nederlandse vertaling kwam onder de naam *Nederlandsche Apotheek*. Na 1830 gingen Nederland en België hun eigen weg en zo kan het dat in 1851, als Editio 1, de *Pharmacopoea Neerlandica* uitkwam. Zonder vertraging werd nu ook de Nederlandse vertaling uitgegeven (ook weer onder de naam *Nederlandsche Apotheek*). Er volgden nog drie edities met zowel een Latijnse als Nederlandse tekst, maar met ingang van de vijfde uitgave in 1926 alleen in het Nederlands. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw was het een mengvorm met de Europese farmacopee en op dit moment hebben we alleen de Europese, in het Engels.

¹ Mijn lezing is te bekijken op de website <https://tmgn.nl/artikel?id=werkgroep-medisch-latijn>

² *De Argus* (Brussel) deel 3, nummer 5, 2 augustus 1826, pag. 111.

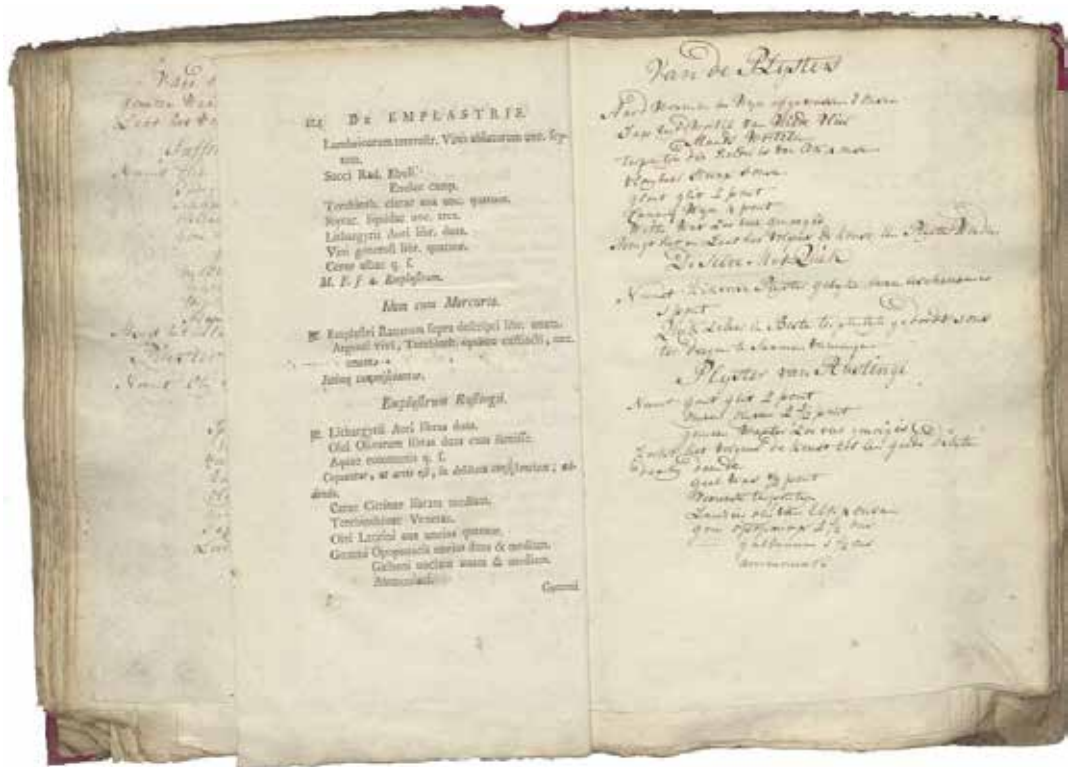
nederlandse vertalingen

Terug naar de tijd van de stadsfarmacopees. Voor de totstandkoming daarvan waren de *medicinae doctores* de dominante partij, zowel wat betreft de inhoud als de controle op uitvoering in de apotheek. Zij waren universitair opgeleid, colleges werden in het Latijn gegeven, en de dissertaties werden – nog tot ver in de 19^e eeuw – geschreven in het Latijn. De eerste farmacopees kwamen daarom uit in het Latijn, zoals de eerste Nederlandse stadsfarmacopee, de *Pharmacopoea Amstelredamensis* van 1636.

Dat Latijn was vaak een struikelblok bij het apothekersexamen: apothekers werden in een meester-knechtrelatie opgeleid, zoals bij de gilden gebruikelijk, en daar kwam weinig Latijn bij te pas.

Nederlandse vertalingen van de farmacopee, al dan niet geautoriseerd door het plaatselijk gezag, zullen dan ook zeer welkom zijn geweest, maar niet elke stad kreeg zo'n vertaling. Dat hing vooral af van de inbreng van apothekers op de inhoud van de farmacopee. Die kon per stad flink verschillen: zo kregen apothekers in Den Haag geen enkele invloed, terwijl in Rotterdam evenveel artsen als apothekers verantwoordelijk waren voor de farmacopee. Niet verrassend daarom dat de farmacopee in Rotterdam direct in het Nederlands verscheen, terwijl in Den Haag de artsen zich altijd tegen een vertaling hebben verzet.

Zeker voor steden waar geen Nederlandse vertaling beschikbaar was, vinden we soms exemplaren waar in de Latijnse uitgave met de hand vertalingen bijgeschreven zijn. Vaak op doorschoten exemplaren: bedrukte pagina's zijn afgewisseld door blanco pagina's, die beschreven konden worden. Een voorbeeld zien we in de uitgave van 1770 van de *Pharmacopoea Leidensis*, waarvan nooit een Nederlandse vertaling verscheen – een onbekende apotheker heeft zelf Nederlandse vertalingen op tegenpagina's toegevoegd.

Zoals vermeld bleven in Den Haag de stadsdoctoren vasthouden aan het Latijn. Toen een uitgever het waagde om in 1762 een Nederlandse vertaling van de *Pharmacopoea Hagana* (3^e uitgave) uit te geven, leidde dit tot een bitter dispuut. Er zaten veel fouten in die vertaling.

In het voorbeeld hiernaast is *Quinquaginta* (vijftig) vertaald met 'vijftien'. Een doodzonde, hoewel het voor de werkzaamheid (uitwendig bij nierstenen) niet zal hebben uitgemaakt...

Uiteindelijk leidde het dispuut tussen de stadsdoctoren en de uitgever ertoe dat de Nederlandse uitgave op de lijst van verboden boeken van de Staten van Holland terecht kwam, maar niet nadat er een felle strijd, onder andere via advertenties in kranten, aan vooraf was gegaan.

het recept: de naamvallen

Een recept begint met R of ook wel met Rx, en algemeen wordt aangenomen dat dit staat voor *recipe* (neem), zie de vertaling van het recept van de schorpioenolie.³ Na deze R volgt dan een accusativus: wat wordt er ge-

³ Het is mogelijk dat het symbool Rx veel ouder is, zie: Rutten, A.M.G. De Rx code. Van hiërogliefrecept tot potjeslatijn. Rotterdam, 2006.

OLEUM SCORPIONUM.
R/. Scorpiones viventes & alacres N^o. quinquaginta.
Iis affunde
Olei Amygdalarum Amar. libras duas.

OLIE VAN SCORPIOENEN.
Neem Scorpioenen, die gezond en vlug zyn, vyftien
in getal. Giet 'er op
Olie van bittere Amandelen twee ponden.

nomen. In het geval van de scorpioenen (*scorpiones*) zou het ook een nominativus kunnen zijn. Maar meestal volgt er een gewicht, en is die accusativus wel zichtbaar (bij het scorpioenrecept is het zichtbaar bij *libras*, dat staat voor de ponden die moeten worden opgegoten). Als dat gewicht er staat, moet nog aangegeven worden wat er dan moet worden genomen (of in dit voorbeeld opgegoten) en dat staat dan in de genitivus. Hier: *Olei Amygdalarum Amar. libras duas*, dus twee pond van bittere amandelen.

Die genitivus geeft heel wat problemen voor wie het Latijn niet machtig is. Bijvoorbeeld bij handgeschreven verzamelingen van recepten, met name gebruikt op het platteland, waar geen apotheken gevestigd waren. Hier een voorbeeld van de chirurgijn Bernard Middendorp uit Bourtange, 1685.

Op de eerste regel van dit recept (tegen een venerische ziekte) staat *Vinum Albi* 1 oort (een oort – of oord – is een inhoudsmaat: 0,345 liter). Correct zou zijn *Vini Albi* of, als Middendorp zich niets zou hebben aangetrokken van de genitivus: *Vinum Album*. Wie daar niet op verdacht is, kan de genitivus dan aanzien voor de ware naam. Dit soort missers komt nog steeds voor, ook in heel recente literatuur, en wie zoekt op ‘oleum amygdalarum’ doet er goed aan om hier ook ‘olei amygdalarum’ in mee te nemen.

het recept: de afkortingen

Zoals Bartelink in zijn *Amphora*-artikel schrijft, dragen de afkortingen niet weinig bij aan het beeld dat het farmaceutisch Latijn het karakter heeft van een geheimschrift. Met name deze afkortingen hebben lang standgehouden op de uitgeschreven recepten, en werden ook nog lang onderwezen aan apothekers en apothekers-assistenten in opleiding. In het leerboek *Latijn* uit de reeks *Receptuur*, van 1961,⁴ staan 50 recepten met afkortingen en uitgewerkt. Hier de eerste.

R/ Cocain. mg. 50
Ol. Oliv. g. 10
m.f. gutt. ophtalm.
da ad lag. fusc.
d.s.b.d.d. applic.
ocul. dextr. et sinistr.

R/ Cocaini milligrammata quinquaginta
Olei olivae grammata decem
misce, fac guttas ophtalmicas
da ad lagenam fuscam
da, signa bis de die applicandum
oculo dextro et sinistro

Neem/ 50 milligram cocaïne
10 gram olijfolie
meng en maak oogdruppels
lever af in een bruine fles
tweemaal daags te gebruiken
voor rechter- en linkeroog

Bij oude recepten dragen de symbolen voor de gewichten en soms ook de alchemistische tekens ook nog eens in niet geringe mate bij aan de ‘geheimzinnigheid’ van de recepten, maar dit valt buiten het bestek van mijn verhaal.

Terug naar de afkortingen, terug naar de oorsprong van de term ‘potjeslatijn’, aan de hand van een achttiende-eeuws Delfts blauw ‘potje’. Vooral in Delft is veel farmaceutisch aardewerk geproduceerd, vaak beschilderd met het zogenaamde pauwenmotief. De opschriften op de potten waren meestal in afkortingen, waarbij bijvoorbeeld de O staat voor *oleum*, de S voor *syrupus*, de P voor *pilulae*. De afkortingen op dit potje maken wel een zeer compact geheel: de U staat voor *unguentum* (zalf), de OC voor *oculare*, de K voor *Keiseri*. Het is dus een oogzalf volgens recept van ene Keiserus, over wie niets bekend is. Het recept is beschreven in de farmacopees van Amsterdam, Haarlem en Utrecht, en bestaat onder andere uit boter en kamfer.⁵

⁴ Spitzzen, H.J. Latijn. *Handleiding bij het onderwijs in de receptuur*. 11^e druk 1961, bewerkt door W. van der Wielen en L.M.F. van der Lande.

⁵ Voor meer informatie over apothekerspotten en hun opschriften, zie Wittop Koning, D.A. *Apothekerspotten uit de Nederlanden*, Coöperatieve Apothekers Vereniging OPG U.A., Utrecht, 1991.

Nog steeds zijn er in de medische wereld rudimenten van het Latijn te vinden en Marcel Levi probeert dat in een verhaal in Medisch Contact⁶ te doorbreken. Hij erkent dat het potjeslatijn komt van de potten waar de geneesmiddelen in werden bewaard: "Buiten de medische wereld bestaat een wijdverspreid geloof dat artsen zich met elkaar in potjeslatijn verstaan. Potjeslatijn is een soort verbasterd Latijn (of Grieks), verzonnen in de 16^e eeuw door artsen. Het sierde niet alleen de porseleinen potten die de arts op de plank had staan, maar was ook elders in het medisch taalgebruik overal terug te vinden."

De apotheker komt in zijn verhaal niet voor. Ten onrechte, hoop ik met mijn verhaal duidelijk te hebben gemaakt. Ω

⁶ <https://www.medischcontact.nl/opinie/blogs-columns/column/potjeslatijn.htm>

De Nederlandse stadsfarmacopees waren vaak voorzien van een mooie prent, meestal een ets.

Een bijzondere is wel de ets in de tweede uitgave (1738) en in de derde uitgave (1758) van de *Pharmacopoea Hagana* – en ook in die van de later verboden Nederlandse vertaling *Haagsche Apotheek* (1762).

Op de voorgrond zien we Asklepios (Aesculapius), die door de centaur Chiron, te zien op de achtergrond, wordt onderwezen in de leer van de geneeskruiden. Apollo, in zijn door een vierspan getrokken zonnewagen, ziet het van boven goedkeurend toe.

Wim Rakhorst

De ets is gemaakt door David Coster (ca.1685-1752), een prentkunstenaar, etser, graveur, cartograaf en ontwerper. Rechts onderin staat zijn naam met de toevoeging 'sculp'. Het (laat-)Latijnse woord *sculptor* staat voor beeldhouwer en graveur.